

İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:40 (Mart 2009)

POSTMODERN DÜNYADA İDEOLOJİNİN DÖNÜŞÜMÜ*

H. Birsen ÖRS**

Özet

Aydınlanma döneminin ürünü olan ideolojiler, dünyayı anlamlandırma ve bireylere kimlik kazandırma aracı olarak 19. ve 20 yüzyılın toplumsal, iktisadi ve siyasal örgütlenme biçimlerini belirlemiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Batılı, sanayileşmiş toplumların hem üretim biçimlerinde hem de buna paralel olarak epistemolojik düzleminde yaşanan değişim ideolojilerin de anlamında önemli bir dönüşüme neden olmuştur. Bu yazıda, küreselleşme ve post-modernizmin, ideolojilerin hem içerik hem de pratikte algılanış biçimlerinde ne gibi bir dönüşüme neden olduğu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Postmodernizm, Küreselleşme

Transformation Of Ideologies In The Postmodern World

Abstract

Ideologies as the output of the age of Enlightenment which has played a functional role in relation to economic, social and political formation of western societies especially during 19th and first half of 20th centuries have two basic functions: establishing identities, and explaining and construing the world. As from the mid-20th century some fundamental changes which took place in the mode of production as well as in the modern epistemological perspective have transformed the meaning of ideology in post-industrial societies. This paper deals with the transformation of ideologies with regard to its content and appearance, in the age of globalization and post-modernism.

Keywords: Ideology, Post-modernism, Globalization

***

18. yüzyıl Aydınlanma döneminin akılcı filozoflarından olan Antoine Destut de Tracy'nin, bugün bizim "bilim"e atfettiğimiz anlama yakın bir anlam yükleyerek "düşüncelerin bilimi" olarak tanımladığı ideoloji kavramı, o günden

---

* Bu yazı, 25-28 Ağustos 2008 tarihinde HFSA ve İstanbul Barosu tarafından Düzenlenen **Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar IV** konulu toplantıda sunulan "Dünyayı Anlamlandırma Aracı Olarak İdeoloji" başlıklı metnin yeniden düzenlenmiş halidir.

** Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

bugüne önemli bir değişime uğramış, altyapı-üstyapı metaforundan hegemonya'ya, yapısalcıların “dil” çözümlmelerinden post-yapısalcıların “söylem” analizlerine kadar uzanan uzun ve karmaşık bir serüven geçirmiştir ve halen de üzerinde tartışılan bir kavram olarak sosyal bilimlerin önemli uğraş alanlarından biri olmaya devam etmektedir. Bu serüvenin hikâyesi, bu yazımızın konusu değildir.¹ Bu yazıda daha çok, bir yandan insanın anlama-bilme ihtiyacına, kendi bireysel ve toplumsal varlığını tespit etme, bir bağlama oturtma ve meşrulaştırma ihtiyacına işaret eden ideoloji ve ideolojinin iki önemli işlevi²; dünyayı anlamlandırma ve bireye kimlik kazandırma işlevi ele alınacak, diğer yandan da epistemolojik sıçramalar sonucu ideolojilerin değişimi ve buna paralel olarak dönüşen toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimleri üzerinde durulacaktır.

İDEOLOJİLERİN DÜNYAYI ANLAMLANDIRMA VE KİMLİK KAZANDIRMA İŞLEVİ

İdeoloji, her şeyden önce bir dünya görüşüdür; içinde yaşadığımız dünyanın nasıl bir dünya olduğunu bize anlatmaya çalışır. Toplumsal gerçeklik, çıplak haliyle, insanlar için oldukça karmaşıktır ve insanın kendi başına bu gerçekliği anlayabilmesi, açıklayabilmesi, sebepler ile sonuçlar arasında ilişki kurabilmesi ve seçenekler karşısında rotasını belirleyebilmesi oldukça zordur. Çağlar boyunca dinler, mitler ve gelenekler insanların yaradılışa, doğaya, tanrıya, topluma ve siyasal iktidara ilişkin sorularını yanıtlayan inançlar ve kuralları, hazır paketler halinde insanlara sunmuş, böylece süregitmekte olan toplumsal ve siyasal düzenin doğru, tam da olması gerektiği gibi olduğuna dair inancı pekiştirmiş, varolanı açıklamakla kalmayıp “daha iyi bir insan ve toplum nasıl olmalıdır?” sorusuna da yanıtlar üretmiştir. Modern dönemin üretmiş olduğu “bilgi” anlayışının ürünü olan ideolojiler de, bir anlamda, kendini ele vermeyen, kendi kendini açıklamayan toplumsal gerçekliği anlaşılır hale getirme, deşifre etme işlevini gören, aynı zamanda sosyo-politik seçenekler karşısında yol göstererek, bireyin tercih yapmasını kolaylaştıran bir araç olmuştur. Claude Lévi-Strauss, çağdaş Batı toplumunun yaptığı şeyin, mitos'un yerine ideolojiyi getirmek olduğunu, ideolojinin bize toplumun haritasını verdiğini, toplum içinde hareket etmemizi ve yaşamamızı kolaylaştırdığını söylerken, tam da bu noktaya vurgu yapmıştır. İdeoloji, insanın ve toplulukların eline tutuşturulmuş yol haritasıdır. Bu harita, toplumsal ve siyasal gerçekliğin ne tür ilişkiler ve kurumlar üzerine kurulduğunu, bunların doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu, izlenmesi gereken “en iyi yol”un ne olduğunu anlatır. Her ideolojinin insan doğası, tarih süreci ve sosyo-politik yapı üzerine söyleyecekleri vardır. Diğer bir ifadeyle, her ideolojinin bir insan doğası anlayışı, tarihi anlama ve açıklama biçimi vardır. Ayrıca her ideoloji “daha iyi” bir sosyo-politik yapıyı önerir, hedefler veya vaat eder. Dolayısıyla ideoloji, bir inançlar, normlar, değerler bütünüdür ve aynı zamanda “olması gereken”, “ideal” sosyo-politik modeli içerir.

¹ İdeolojinin geçirmiş olduğu dönüşüm için bkz. Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.

² İdeolojilerin işlevleri konusunda bkz. H. Birsen Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak” *Modern Siyasal İdeolojiler* (içinde), (der.: Birsen Örs), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007, s.45.

Böyle tanımladığımız zaman, ideolojinin hem mitler, hem de siyasal kültür ile benzer özellikler taşıdığını söyleyebiliriz. Bu nedenle de, özellikle siyasal kültür ile ideoloji çoğu kez aynı anlamda kullanılır. Benzerliklerine rağmen, gerek mitoloji gerek siyasal kültür ideolojiden farklıdır. Gerçekten de mitler ve ideolojiler benzer bir işlev görmektedirler: anlaşılmasını karmaşık dünyayı anlaşılır kılmak. Yine, hem mitler hem de ideolojiler, toplumun siyasal otoriteler tarafından manipüle edilmesinde kullanılan araçlar olmuşlardır. Ancak, mitlerden farklı olarak ideolojiler, sadece grupları değil bireyleri de derinden etkileyen, bireysel kimliğin kazanılmasına yardımcı olan, hatta bireyleri diğerlerinden “ayırarak” bir özelliğe sahiptir. İdeolojiyi oluşturan düşünce ve inanç öbekleri arasında çoğu kez mantıksal tutarlılık bulunması da, ideolojilerin bir başka ayırıcı özelliğidir. Zaten, ideolojileri insanlar için çekici kılan da insan, toplum, siyaset, tarih vb. konularında söylediklerinin birbirini destekleyen, tutarlı düşüncelerden oluşmasıdır. Toplumun yaşamış olduğu sosyo-politik gerçekler ideoloji tarafından bir iç mantığa kavuşturulur. İdeoloji taraftarı, ideolojisinin tutarlı, bu nedenle de doğru olduğunu düşünerek rahatlar. İdeolojiler, özellikle bu nitelikleri nedeniyle katı ve dogmatiktirler. Tutarlılık, bu nedenle de yanlışlanamazlık, ideolojilerin diğer düşünce biçimlerine tamamen kapalılığını getirmektedir.

Özellikle K. Marx’ın toplumdaki tüm zihinsel ürünleri ve faaliyetleri içine alan ideoloji tanımı, ideoloji ile siyasal kültür arasındaki yakın ilişkiyi çağrıştırmaktadır³. Ancak, ideoloji, siyasal kültürün önemli bir ögesi olmakla birlikte, ondan ayrı ve farklıdır. Yüzyıllar boyunca toplumların üretmiş olduğu değer, tutum, davranış, adet ve sembollerden oluşan kültür spontane bir birikimdir; toplumlar tarafından bilerek, isteyerek, planlı bir şekilde üretilmiş değildir. Aynı zamanda kültür, çoğu kez birbiri ile çelişen ama yan yana, bir arada yaşayan inanç ve değer öbekleri olarak mantıksal bir iç tutarlılığa sahip değildir; olması da gerekmemektedir. Ayrıca, kültürün geleceğe yönelik bir projesi de yoktur. Kültür; aile, okul gibi çeşitli toplumsallaştırma araçları ile bireylere toplumdaki yerlerini, toplumun kendilerine biçtiği rolleri ve diğer değer ve tutumları öğretmek için “kimlik” verir. Bu kimlik, toplumun genel dünya görüşünü yansıtan bir kimliktir; bu nedenle de “bütünleştirici”dir. Oysa ideolojiler, onları oluşturan öğeler arasında mantıksal bir bağa ve tutarlılığa sahiptir. Geçmiş ve bugünü anlama ve açıklamaya ihtiyaç duyduğu kadar, mutlaka geleceğe yönelik bir toplum ve siyasal düzen modeline de sahiptir; diğer bir ifadeyle her ideolojinin bir “proje”si vardır. Bu projenin, ideolojinin geliştirmiş olduğu insan doğası ve tarih anlayışı ile tutarlı olması gerekmektedir. İdeolojiler spontane değildir; insan zihninin üretmiş olduğu bir düşünceler zinciridir. Bu anlamda iradidir; bireyi ve toplumu belirli bir amaca doğru harekete geçirme misyonuna sahiptir. İdeolojiler de, kültür gibi toplum bireylerine kimlik kazandırır, ancak bu kimlik kültürün verdiği kimlikten farklıdır; bu, toplumun bireye biçtiği rol ve kimlik değildir; daha geniş kapsamlı ve tutarlı bir dünya görüşünün içinde nerede yer aldığı ve nasıl bir rol ve misyon üstlenmesi gerektiğini içeren bir kimliktir. Bu anlamda ideoloji, “ben kimim?” sorusuna verilen

³ K. Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, (çev.: Sevim Belli), Sol Y., 1992, (3. baskı); K. Marx, *Louis Bonaparte’in Onsekizinci Brumaire’i*, (çev.: Gülen Fındıklı), İstanbul, 1975; ve Jorge Larraín, *Marxism and Ideology*, London, Macmillan, 1983.

cevaptır. Bu kimlik, bireyi toplum ile bütünleştiren değil; tersine daha küçük bir grup ile bütünleştirerek onu toplumun geri kalanından ayıran ve uzaklaştıran bir kimliktir. Bu kimlik, aynı zamanda pasif değil aktif bir kimliktir; bireyi harekete geçiren, onu ideolojinin çizdiği ideal sosyo-politik düzenin kurulmasında rol almaya teşvik eden bir kimliktir.

İNSAN-TOPLUM-BİLGİ-DÜZEN

Doğanın bir parçası olan insan, sadece doğal bir varlık, bir hayvan değildir. Biyolojik varlığının ve bu varlığı devam ettirme isteğinin dışında, insanı insan yapan en temel özelliği kendine ve dünyaya anlam katma arzusudur. Kendine ve dünyaya anlam katma, bir anlamda insanın kendini gerçekleştirme, sadece nesnelere değil duyuların da dünyasına kendisini açarak düşünen ve üreten bireyin yaratılması sürecidir. Gerek düşünsel gerek maddi olarak üretilen her ürün, onu önceleyen insan düşüncesini ve yaratıcılığını içinde barındırdığı için doğal olan “şeyler dünyası”ndan ayrılır. İnsan doğduğunda anlamlar dünyasını “hazır” bulur; üyesi olduğu toplum tarafından üretilmiş ve birleştirilmiş dünyaya ilişkin “bilgi” kendisine sunulur. Yine, üyesi olduğu toplumun ortak sembolleri ve “bilgi”yi paylaşma, bunun üzerinden iletişim kurma ve böylece dünyadan aynı şeyi anlama aracı olarak “dil”i de hazır olarak bulur. Dil aracılığı ile özne olarak kendini gerçekleştirir. Dil, bir yandan düşünme, kendisini ifade etme, toplumun geri kalanı ile ortak bilgiyi paylaşma ve iletişim kurma aracı iken, diğer yandan da insanın düşüncelerinin sınırınıdır. İnsanı sınırlayan bir diğer durum, bireyin üyesi olduğu toplumun kendisini yerleştirmiş olduğu konumdur. İnsanı benzerleriyle bağlayan ve onu toplumdaki “yerine” yerleştiren şey toplumda geçerli olan hukuk anlayışı, bu konumu ifade eden araç ise toplumun ortak dilidir. İnsan ancak bu şekilde bir “özne” halini alır. Dolayısıyla toplumun dünyayı betimleme biçimi paylaşılan bir anlayışın ürünüdür ve her toplumun “bilgi”sinin temelini oluşturan dogmalar vardır. Birçok toplumda “doğru bilgi” yüzyıllarca din, gelenekler, ortak ata gibi yaratılışı ve tarihi açıklayan dogmalar üzerine temellenmişken, 18. yüzyıldan itibaren özellikle Batı dünyasında bunun yerini “bilim” almıştır. Bilim ve akılcılığa çoğu zaman din de eşlik etmiştir elbette. Veya diğer toplumları “uygarlaştırma” misyonu, üstün ırkı saflaştırma misyonu gibi çeşitli dogmalar da zaman zaman dünyanın kaderini derinden etkilemiştir. Sonuç olarak, her toplumun ve her dönemin bir “kurucu inancı” olmuştur. Bu inanç, dilin kullanımından bireyin toplumdaki konumlandırılmasına, dolayısıyla hukuk anlayışına kadar toplumsal örgütlenmeyi önemli ölçüde şekillendirmiştir. “Demokrasi”, “hukuk devleti”, “bireysel haklar”, “liberalizm”, daha sonra “insan hakları”, “çoğulculuk”, “kadın hakları”, “azınlık hakları” ve benzeri kurucu inançlar 20. yüzyıla damgasını vurmuştur. 21. yüzyılda bunlara “küreselleşme”, “çokkültürlülük”, “mikro kimlikler” ve benzeri kurucu inançlar eklenmiştir. Aynı zamanda birer slogan olan bu inançlar, bu tarihsel dönemin “doğrusu”, “etik olanı” ve “gerçekliği”dir. Toplumsal ve siyasal örgütlenmeler bu epistemolojik düzlemde şekillendirilmiş, bu örgütlenmeler içinde yer alan bireyler

de bu örgütlenmelere uyumlu hale getirilmiş; birer özne olarak toplumsal, siyasal, kültürel vb anlamlarda yeniden yaratılmışlardır.⁴

İdeolojiler belirli bir epistemolojik zemine dayanırlar; “bilgi”nin “ne olduğu”, “nasıl üretildiği”, “doğru bilgiye nasıl ulaşıldığı” sorularına verilen yanıtın niteliği, aynı zamanda dünyayı nasıl algıladığımızı veya algılamamız gerektiğini de belirlemektedir. Bilginin üretilme biçimi ve doğru bilgi algısı, bu algı ile uyumlu bir toplumsal, iktisadi ve siyasal örgütlenme biçimini de üretmektedir. İlkel dünyada doğru bilgi doğadaki gözlemlenebilir olgular ve kabile büyücüsünün bunlara getirdiği yorum veya üstün güçlere sahip ve çoğu kez tanrıların sözcüsü olduğuna da inanılan liderin söyledikleridir. Antik Yunan’da düşünürlerinin çoğuna göre doğru bilgi gözlemlenebilir evrende değildir, ancak insan düşüncesi ile ulaşılabilen metafizik bir olgudur. Ortaçağ Avrupası’nda doğru bilgi Kutsal Kitap’ın söyledikleridir; bu o kadar doğrudur ki, evreni anlamaya ve açıklamaya çalışmak beyhude bir çabadır ve bu çabanın bizim öbür dünyada ulaşmayı umduğumuz yere ulaşmamıza hiçbir faydası yoktur. Aydınlanma hareketi ile yaşanan epistemolojik sıçrama, geleneksel ve uhrevi dünyayı algılama biçimini rasyonel, bireyci, geleceği kuran ve kurgulayan bir algılama biçimine dönüştürmüş ve bu dönüşümü yansıtan (kimi zaman meşrulaştıran kimi zaman da ona tepki gösteren) ideolojiler üretmiştir. 19. ve 20. yüzyılın üretmiş olduğu ulus-devlet, vatandaşlık, insan hakları, demokrasi gibi “doğru bilgi”, “doğru yaşam”, “doğru insan ve toplum”, “doğru devlet” kavram ve tanımları, aslında ideolojik tanımlardır ve dönemin epistemolojisini yansıtır.

EPİSTEMOLOJİK SIÇRAMALAR VE İDEOLOJİLERİN DÖNÜŞÜMÜ

Bireyin doğa ve toplum ile ilişkisi, en azından iki yönü ile ideoloji ile ilintilidir. Bunlardan birisi insanın içinde yaşadığı doğayı “anlama ve kontrol etme” ihtiyacı, diğeri ise insanın doğa ve toplum içinde kendini konumlandırma, tanımlama ve doğa ve toplum ile ilişkilerini “düzenleme” ihtiyacıdır. Bu karşılıklı ilişkiler çerçevesinde, insanların doğa ile mücadelesinde en önemli sorun, doğada meydana gelen olayları gözlemleyerek, tasnif ederek anlamak ve hayatı rahat ve güvenilir kılmak için kontrol edebilmek olmuştur. Toplumsal ilişkilerde ise insanların “konum”larını tanımlama, böylece hem toplumsal ve iktisadi hem de siyasal düzlemde toplum üyeleri arasında kurulacak karşılıklı etkileşimin kurallarını belirleme ve bu kurallara itaati sağlama, toplumsal ve siyasal istikrarın önemli bir önkoşulunu oluşturmuştur. Bütün bu nedenlerden dolayı “bilgi”, hem doğayı hem de toplumu kontrol etmede kritik bir öneme sahip olmuştur. Anlaşılamayan ve bu nedenle de kontrol edilemeyen her şey insanoğlu için korkutucu olmuştur. İlk çağlarda insanlar önce doğada meydana gelen olaylardan korkmuşlardır. Korkuyu yenmenin tek yolu, korkulan şeyi anlamak ve açıklanabilir kılmak böylece onu kontrol edebilmektir. Tarihöncesi dönemlerden bugüne ulaşabilmiş mitler, bize insanların doğa olaylarını anlamaya, açıklamaya böylece bilinmezlikten ve korkudan kurtulmaya çalıştıklarını göstermektedir. Açıklanamayan doğa olayları tanrıların

⁴ İnsanın özne olarak yaratılması konusunda bkz. Michel Foucault, *Power and Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* (ed.by Colin Godon), N.Y.: Pantheon Boks, 1980; *Deliliğin Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992; ve *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.

gazabı gibi bir nedene bağlanarak açıklanabilir hale getirilmiştir. Yaratılan mitler, doğayı anlamının yanı sıra, toplumu uyum içinde bir arada tutacak kurallar üretmenin bir aracı olarak da işlev görmüşlerdir. Yıkıcı doğa olayları, toplumsal kurallara uyumun bozulmasına, otoriteye itaatsizliğe tanrıların kızgınlığının bir ifadesi olarak gösterilerek siyasal otoriteye itaat sağlanmaya çalışılmıştır. Çoğu dinsel nitelikli bu mitler, dinsel güç ile dünyevi güç arasında bir bağ kurarak siyasal otoriteye koşulsuz rızanın zeminini oluşturmaya çalışmıştır. Mitlerin yanı sıra, tek veya çok tanrılı dinler de, esas itibarıyla hem doğayı ve yaratılışı açıklamaya, hem de toplum içi ve toplum-siyasal iktidar ilişkilerini düzenlemeye çalışan yazılı ve/veya sözlü kurallar, inançlar, ritüeller bütünü olarak işlev görmüşlerdir.

İnsanlar için sadece doğayı değil, toplum halinde yaşamaya başladıktan sonra karmaşık olan toplumsal gerçekliği anlamak, açıklamak, kontrol etmek ve değiştirmek de önemli olmuştur. Dönemin doğru kabul edilen “bilgi”si, toplumun anlamını, insanların bu dünyaya ve öte dünyaya ilişkin görev ve hedeflerini, toplum içindeki yerlerini, ilişkilerin niteliklerini ve kuralları tanımlayarak toplumu ve toplumsal ilişkileri anlaşılır kılmaktadır. Birkaç yüzyıl öncesine kadar, dinsel kurallar ve gelenekler, “doğru bilgi” olarak kabul edilmekteydi. Toplumsal ve siyasal gerçekliğin açıklanmasında dinin ve metafiziğin yüzyıllarca egemen olması, büyük ölçüde toplumların durağan yapıları ile açıklanabilir. Durağanlık, bir bakıma, toplumsal ve siyasal istikrarın güvencesi olmuş, değişime şüphe ile bakılmıştır. Bu nedenle, yüzyıllarca “bilgi”, “olan”ın anlaşılmasından çok “olması gereken”, bilimin ürettiği olgusal bilgiden çok din, metafizik ve geleneklerin “inanç” üzerine kurulu süregelen kurallarından oluşmuştur. Bu nedenle, çoğu kez dinsel bir zemin de taşıyan klasik siyasal teorinin özelliği, çağdaş toplumsal bilimlerden farklı olarak, toplumu anlamaya, betimlemeye ve açıklamaya değil, toplumu kurmaya, “daha iyi” olduğu düşünülen bir toplum modeline doğru değiştirmeye yönelik olmuştur. Elbette bu kurucu anlayış, Aydınlanma düşüncesinin ürettiği kurucu akıldan; kendi kaderini tayin edebilen hem bugüne hem de geleceğe yönelik yaşamı kurabileceği düşünülen insanın kurucu aklından farklıdır. Çoğu kez dinsel öğreti ve kurumlar ile ilişkili olan klasik siyasal teorinin ürettiği “ideal” toplum ve iktidar modeli düşüncesi bazen bir zamanlar var olduğuna inanılan “ideal altın çağ”a dönüşe, bazen de metafizik güçleri de içeren ezeli ve ebedi devleti kurma misyonuna dayanmıştır.

Aydınlanma ve İdeoloji

Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da başlayan ve giderek hız kazanan iktisadi değişim süreci, zamanla toplumsal dokuyu, toplumsal ve siyasal ilişkileri, inanç ve değerleri de değişime zorlamıştır. Toprağa bağımlı ekonominin paraya dayalı bir ekonomiye dönüşmesi, katı sınıfsal yapıların çözülmesi, kırsal alanlardan kentlere hızlı göç, mevcut meslek yapılarında değişim, yeni mesleklerin ortaya çıkışı ve benzeri birçok toplumsal ve iktisadi değişim toplumsal statüleri olduğu kadar siyasal statüleri de altüst etmiştir. Ortaya çıkan yeni toplumsal ve iktisadi düzende mitlerin, geleneklerin ve dinsel değerlerin açıklayıcı gücüne inanç giderek zayıflamış, yeni toplumsal ve siyasal durumu açıklayabilecek, geleceğe ilişkin rotayı çizebilecek başka bir çerçeveye, başka bir dünya görüşüne, diğer bir ifadeyle yeni bir “bilgi”ye ihtiyaç duyulmaya başlamıştır. Toplumun üstüne “birey”i koyan ve bu bireyi “akıl” ve siyasal iktidara karşı doğuştan sahip olduğu “doğal haklar” ile

donatan Aydınlanma felsefesi, bu anlamda, doğayı ve toplumu bir yeniden anlama ve tanımlama çabasıdır. Diğer bir ifade ile, Aydınlanma ile birlikte yeni bir epistemolojik döneme girilmiştir. İnsanın akıl yolu ile her şeyi açıklayabileceği ve geleceğini oluşturabileceği inancı, geleneksel ve dinsel inançları kökünden sarsmış, bu dünyanın yine bu dünyanın gözlenmesiyle açıklanabileceği düşüncesi giderek yaygınlaşmıştır. Bu, bireyin ve bilimin zaferi olmuştur. İlk defa Locke'un ortaya attığı deneyci (empirist) bilgi ile klasik bilgi teorisi zayıflamış, giderek güçlenen modern sosyal ve siyasal teori ise, klasik siyasal teoriden farklı olarak toplumu anlamak ve betimlemek gibi bir hedefe yönelmiştir. Anlaşılan toplumu değiştirmek ise, teorinin değil "akıl"a sahip bireye atfedilen bir yetenek olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Artık kurucu olan teori değil, bireydir. Özellikle doğa bilimleri ve sanatta büyük ilerlemeye neden olan Aydınlanma, zamanla sosyal bilimlerin de din ve metafizikten kurtularak ayrı bir alan olarak gelişmesini sağlamıştır. Artık, siyasal iktidar ile yönetilen ilişkisini dinsel temellere ve geleneklere dayandırmak mümkün değildir, çünkü bunun akıl ile açıklanabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, modern epistemolojik düzlemin bir ürünü olan "ideoloji" kavramının Fransız İhtilali'nden hemen sonra, 1796 yılında üretilen bir kavram olması, bir rastlantı değildir.⁵

İdeolojilerin 19. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlaması, ideoloji ile toplumsal değişim (bunu aynı zamanda epistemolojik değişim diye de okuyabiliriz) arasındaki ilişkiye işaret etmekte. Değişimin sürekliliği gerçeği düşünüldüğünde, sanayi sonrası toplum adı verilen toplumsal, iktisadi ve siyasal örgütlenme ve düşünme biçimlerinin yaygınlaşmaya başladığı 1950'li yıllardan itibaren "ideolojilerin sonu" olarak genel bir adlandırma ile anılan ama içinde bütün bu değişim süreçlerinin insan düşüncesine yansımaları ifade eden akımın ortaya çıkmasını yadırgamamak gerekir. Bu tez temelde, gelişmiş ülkelerde sanayileşme, üretimde artış ve paylaşımın nispeten daha adil hale gelmesinin bir sonucu olarak ulusal refahın artması ve sınıflar arası farklılıkların giderek azalması ile birlikte ideolojik farklılıkların da azaldığı görüşüne dayanır. S.M. Lipset ve Daniel Bell'in başını çektiği bu savın destekçilerine göre⁶, özellikle Batı'da, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir yandan sanayileşme ve iktisadi gelişme diğer yandan sosyal devlet anlayışının gelişimi, bu toplumlardaki sınıfsal çatışmaları asgariye indirmiştir. Bir zamanlar ideolojik bir konu olarak algılanan iktisadi planlama, işçi örgütlenmeleri gibi konular, birer teknik konu olarak algılanmaya başlamıştır. İdeolojik yelpazenin uçlarında bulunan ideolojiler giderek birbirlerine yaklaşmış hatta benzeşme eğilimine girmiştir, diğer bir ifadeyle bir zamanlar toplumların yaşadığı derin ve çalkantılı değişim dönemlerinin sorunlarına cevap veren ideolojilerin işlevleri, bu sorunların ortadan kalkması ile sona ermiştir. Ne Marksizm, ne liberalizm ne de faşizm 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni problemlere cevap olabilir. Bu

⁵ 18. yüzyılda ideoloji kavramının ortaya çıkışı ve anlamı konusunda bkz. H.M. Drucker, *The Political Uses of Ideology*, London: Barnes and Noble, 1974; Jorge Larrain, *The Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979; ve Terrell Carver, "Ideology", Terence Ball ve Richard Dagger (ed.), *Ideals and Ideologies: A Reader*, (2. baskı), N.Y.: Harper Collins, 1995.

⁶ Bkz. Daniel Bell, *The End of Ideology*, N.Y.: Collier Boks, 1962; S. Martin Lipset, "Europe: The Politics of Collective Bargaining", (içinde) M. Rejai (ed.), *Decline of Ideology*, N.Y.: Adline Atherton, 1971.

iddia ve büyük tepki gören bu iddianın kendisinin de bir ideoloji olduğu, Üçüncü Dünya ülkelerinde o dönemde yaşanan toplumsal ve siyasal çalkantıların bu sav ile açıklanmasının mümkün olmadığı ve benzeri karşı görüşler 1950’li ve 1960’lı yılların sosyal bilimcileri arasında yaygın biçimde tartışılan konular olmuştur.

İdeolojilerin sonu iddiası, “modern toplumlar tüm sorunlarını çözmüş toplumlar mıdır” sorusunu gündeme getirmektedir. Acaba, sınıfsal çatışma, maddi refah farklılığı gibi problemlerini çözmüş toplumlar, insan-doğa, insan-toplum, toplum-siyasal iktidar arasındaki ilişkilere yönelik tüm sorularını cevaplamış ve tüm sorunlarını da çözmüş mü olacaktır? Modern sanayileşmiş toplumlar belki artık ciddi sınıf çatışmaları yaşamıyor, ancak çok kültürlülük, çok kimliklilik, etnik ve dinsel farklılıklar gibi aslında hep varolan ama vatandaşlık, ulus-devlet, ulusal hukuk gibi 19. ve özellikle 20. yüzyılın kurucu inançları ile dondurulan, yok sayılan sorunlar yeniden çatışma alanları olarak ortaya çıkıyor. Cinsiyet, din, dil, etnik köken, bölge hatta medeniyet temelli bu kimlikler, bir zamanların milliyetçi kimlikleri kadar güçlü olacağına sinyallerini veriyor. Üstelik bu çatışmalar sadece ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde de cereyan ediyor. Sadece modern toplumların değil tüm toplumların yaşadığı çevre problemi, teknolojinin gelişimiyle giderek daha da yıkıcı olan savaş gibi sorunlar da, insanların sorunlarını çözmek bir yana üzerinde düşünmeleri ve çözüm üretmeleri gereken alanların giderek arttığını göstermekte. Kaldı ki, insanların doğaya ve kendine bir anlam katma, ben kimim sorusunu yanıtlama, kendisini doğa ve toplum içinde tanımlama ve konumlandırma isteği, insanı insan yapan ve onu diğer varlıklardan ayıran bir özellik olarak var olduğu sürece dünyayı anlamlandırma araçları üretmeleri devam edecektir. Buna biz ideoloji diyoruz, eskiden buna gelenek, din, mit, büyü veya başka bir şey denmekteydi. Belki yarın da başka bir şekilde adlandıracağız, ama insanın kendini var etme ve varlığını kanıtlama aracı olarak ideolojiler hep var olacak gibi görünmekte. Üstelik siyasal seçkinlerin de toplumları şekillendirme ve yönlendirmede kullanacağı, varlığını ve haklılığını üzerinde yükseltebileceği bir meşruiyet zemini olarak bir ortak inançlar bütününe ihtiyaç duyduğu da unutulmamalıdır.

Postmodernizm ve İdeoloji

Nitekim 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Batı toplumlarında yeni bir döneme girildiğinden, bu dönemin “sanayi sonrası”, “post-modern”, “tarih-sonrası”, “bilgi toplumu” gibi adlarla adlandırılabilirdiğinden ve bu toplum modelini karakterize eden özellikler olarak da esnek üretim ve özellikle iletişim ve enformasyonda teknolojik gelişimden sıkça bahsedilmeye başlandı. Ancak, sanayi-sonrası toplum denen ve Batı toplumlarını anlatmak için kullanılan bu model, sadece sınıfların üretim ve teknolojik gelişme ile sınırlı bir örgütlenme biçimi değildir. Bu, aynı zamanda modern toplumun bireyinden farklı bir birey ve toplum anlayışını, farklı kültürel bir yapıyı ve nihayet farklı bir siyaset, iktidar anlayışını da içermektedir.

“Post-modernizm” veya “post-modern durum” olarak adlandırılan bu gelişme, aynı zamanda “küreselleşme” olarak adlandırılan bir gelişme ile paralel ilerleyen bir süreçtir de. Kimilerine göre, bu “yeni” durum neredeyse dünyadaki tüm toplumların topyekün yaşadıkları bir süreçtir ve küreselleşme bu sürecin iktisadi ve

teknolojik boyutunu, postmodernizm ise kültürel ve toplumsal boyutunu ifade etmektedir. Bu iki boyut öylesine iç içe geçmiştir ki birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Ancak daha da önemlisi, bu sürecin insan yaşamının bütün boyutları üzerinde yarattığı etkidir.⁷ Özellikle teknolojinin gelişimi ile toplumlararası iletişimin giderek artmasının da etkisiyle kapitalist üretim ve yaşam biçiminin tüm dünyaya yayılması, ve bu yaşam biçiminin değerleri olan “demokrasi”, “insan hakları”, “sivil toplum”, “yerellik”, “yerel kimlik”, “çokkültürlülük” gibi kavram ve değerlerin de diğer toplumlar tarafından evrensel değerler olarak kabul edilmeye başlaması sonucu ortaya çıkan, neredeyse “homojen” bir dünya toplumunu ifade eden “küreselleşme”, ulus-devlet, ulusal kimlik, ulusal hukuk gibi hem toplumları diğer toplumlardan ayıran hem de içinde yaşayan bireylere kimlik kazandıran çok sayıda kurucu inancın ve bu inancın kurduğu kurumların işlevlerini zayıflatmakta ve varlık nedenlerini giderek ortadan kaldırmakta veya en azından şüpheli kılmaktadır.

Sanayi sonrası toplumların bir özelliği olan post-modernizm, çağdaş toplumun giderek parçalanmasına, çoğulculaşmasına ve bireyci hale gelmesine işaret etmektedir. Ancak burada sözü edilen bireycilik, modernitenin yaratmış olduğu rasyonel, zamanı ve geleceğini kuran bireycilik değil, zamanı olduğu gibi yaşayan, kültürel kimliklerinden beslenen bir bireyciliktir. Çağdaş toplumların yaşamış olduğu bu parçalanma, bir yandan iş örgütlenmesi ve teknolojideki değişimle ilgilidir, bir yandan da ulus-devletin ve hakim ulusal kültürlerin çöküşüyle ilgilidir. Ekonomik, politik ve kültürel hayat, küresel dünyada meydana gelen gelişmelerden hızlı bir şekilde ve derinden etkilenir. Bu etkilenmenin boyutlarından biri, ulus-devletin tipik kurumlarının ve kurucu inançlarının zayıflaması, buna karşın yerel olanın önem kazanması, ulus-altı ve bölgesel kültürlerin giderek güçlenmesi ve kimlik belirleyici unsurlara dönüşmesidir. Örneğin, bir zamanlar ulusal politikanın önemli unsurlarından olan kitlesel partiler yerlerini ırk, din, dil, toplumsal cinsiyet, bölge gibi alt kültürel unsurlara dayalı yeni toplumsal ve siyasal hareketlere bırakmaya başlar. Sınıf aidiyetine, paylaşılan çalışma deneyimine veya refah düzeyine dayalı kimlikler çözümlenerek daha çoğulculuşmuş ve özelleşmiş kimlikler ortaya çıkar. “Ulusal kültür” düşüncesi bu alt kültürlerin saldırısına uğrar ve farklılık politikası önem kazanır. Bu durumda kimlik, üniter veya özsel değil, değişime açık, kaygan ve çok katlıdır. Bu anlamda post-modernizm (post-modern toplum) yerel ile küreseli birbirine bağlantılandırır. Bir yandan ekonomi, teknoloji, üretim, kültür uluslararasılaşır (küreselleşir), diğer yandan da küresel gelişmeler ulusal yapılara etki ederek “üniter” olanı, “ulusal” olanı eritir, yerel olanları besler. Mikro milliyetçilik, bölgecilik, toplumsal cinsiyet post-modern toplumun giderek güçlenen akımları haline gelir.

⁷ Küreselleşme, Post-modernizm ve toplumların politik, kültürel, düşünsel, iktisadi ve hukuki yapıları üzerine etkileri konusunda bkz. Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2004 (2. basım); Raymond Williams, *İkibin'e Doğru*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1989; Stuart Hall ve Martin Jacques, *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995; David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yay., 2006 (4. basım); ve J.F. Lyotard, *Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor*, İstanbul: Vadi Yay., 1990 (3. basım).

Post-modernlik, modernliğin tipik kurumlarını, yaşam biçimlerini, düşünce biçimlerini tersine çevirir, bozar. Örneğin, modern toplumun tipik bir özelliği olan kentleşme, post-modernizmin kırsallaşma hareketi ile çözülmeye başlar. Elbette bu, post-fordist üretim biçimi ile bağlantılıdır, ancak kırsallaşma üretim biçimi ile değil doğala yakınlaşma, komşuluk ilişkilerini tekrar kurma, tikel kültürlere sahip çıkma, bir yere/bir şeye ait olma ethos'u ile açıklanır/meşrulaştırılır. Yerelliğin bu yeniden keşfi, modern öncesi toplum biçimine bir dönüş değildir; fakat yeni üretim biçimi ile uyumlu bir toplumsal örgütlenmeyi sağlamaktır. Bu örgütlenme biçiminde büyük anlatılara, ideolojilere, uğrunda savaşılacak davalara gerek yoktur. Hayat olduğu gibi yaşanır. Tarih kesin çizgilerle ayrılamaz, dolayısıyla insan da hiçbir tarihsel döneme ait değildir; herkes biraz ilkel, biraz modern, biraz da post-modern ve bu anlamda tüm tarihsel dönemler birbirine eşittir, biri diğerine tercih edilemez. Dolayısıyla tarih, kendimizi içine yerleştireceğimiz bir insanlık tarihi hikâyesi değildir. Bu anlayış, zaman algısını değiştirdiği ve zamanı önemsizleştirdiği kadar, kolektif bellek duygusunu da yok etmektedir. Geçmiş, kökeni ve geleceği olmayan bir ebedi şimdi dünyası, dünyayı bütün görmeyi mümkün kılan bir merkez veya perspektifi de imkansız hale getirmekte, modern toplumsal, politik, iktisadi kültürel vb. örgütlenme biçimini ve bu biçime anlam katan kurucu öğeleri yok etmektedir.

Modernitenin kurmuş olduğu ulus-devlet biçimindeki örgütlenme modelini ve bu modelin üzerine oturduğu hukuk anlayışını kemirerek yok eden post-modernizmin önemli bazı sonuçları olmuştur. Bunlardan birisi, meşru şiddet tekelinin ulus-devletin elinden kaymaya başlamasıdır⁸. Bir diğeri ise, ulus-devletin egemenlik işlevinin giderek daralmasıdır. Bu durum, çok sayıda yeni ideoloji, din, kimlik ve değer temelinde çatışmaları artırmış; siyaset ile savaş arasındaki ayrım giderek bulanıklaşmış ve Hardt ve Negri'nin işaret ettiği gibi savaş neredeyse kalıcı bir toplumsal ve uluslararası ilişki biçimi haline almıştır⁹. Meşru şiddetin temeli de değişmektedir; bu temel yasallıktan uzaklaşıp ahlaka ve özgürlük, demokrasi, insan hakları, çoğulluk gibi değerlere göre belirlenir bir hal almaya başlamıştır. Üstelik bu değerlerin koruyucusu olarak devletin değil toplulukların gündeme gelmesi, savaş ve şiddetin hakim toplumsal ve uluslararası ilişki biçimi oluşunu da kolaylaştırmaktadır. Ulusal ve uluslararası hukukun gerilemesi ve bunun yerine küresel ve emperyal bir hukuk biçiminin yükselişi, giderek sınırları ve kim ya da ne tarafından düzenlendiği, örgütlendiği ve kurala bağlandığı belli olmayan "gri alanlar"ın ortaya çıkmasına neden olmaktadır¹⁰. Dolayısıyla, geçmişi ve yaradılışı anlatan, geleceği kurgulayan büyük ideolojiler ortadan kaybolmaya, bunların yerini geçmiş ve gelecekle ilgilenmeyen, genel bir açıklama derdinde olmayan, anlık, değişken ideoloji ve inanç öbekleri ve bunlar etrafında örgütlenen siyasal ve toplumsal hareketler almaya başlamıştır. Dolayısıyla, iddia edildiği gibi ideolojiler son bulmamış, hatta daha çok sayıda ideoloji ortaya çıkmıştır. Bunlar klasik ideolojilerden farklıdır; evrensel açıklamalar üreten ideolojilerden çok küçük, parçalı, kimlikler ve değerler üzerine kurulu ideolojilerdir. Klasik anlamda, mevcut toplumsal ve siyasal düzeni dönüştürmeyi amaçlayan ideolojiler, öncelikle teoriyi

⁸ M. Hardt ve A. Negri, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, İstanbul: Ayrıntı Y., 2004, s.43-50.

⁹ M. Hardt ve A. Negri, *age*, s.29-35.

¹⁰ Alain Minc, *Yeni Ortaçağ*, Ankara: İmge Y., 1995.

inşa ederler ardından bu teoriye uygun bir pratiği öngörürler. Modern dönemin ideolojileri, bu anlamda birer toplum mühendisliği örneğidirler. Oysa post-modern ve küresel çağda ideolojiler teoriden değil, eylemden itibaren türemektedirler. Özünde teoriye ve teorileşmeye karşı oluşları nedeniyle, çoğu da eylem düzeyinde kendini sürdürmektedir. Belirli bir ideolojiye değil tüm modern örgütlenme biçimlerine muhalif olan post-modern hareketler etnik, dinsel, bölgesel, düşünsel vb çeşitliliği içinde barındıran, her türlü teorik bağımlılıktan uzak eylemler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, post-modern çağdaki ideolojiler modern çağın ideolojilerinden farklıdır, bu nedenle de bunları alışıktığımız ideolojilere yaklaştığımız gibi yaklaşarak anlamak oldukça zordur. Ancak burada, ideolojilerin yok oluşundan değil, geçirmiş olduğu radikal bir değişimden söz etmekteyiz. İdeolojiler hala varlığını sürdürmekte, insanlar için hala dünyayı anlamlandırma, kimlik verme, toplumsal ve siyasal rotayı belirleme işlevlerini yerine getirmekte ancak bunu, kendisini çağdaş toplumların üretmiş olduğu yeni “bilgi” anlayışına, toplumsal, siyasal, iktisadi vb örgütlenme biçimlerine uygun bir dil ile yapmakta.

Dolayısıyla, post-modern epistemoloji yeni bir insan, yeni bir toplum ve yeni bir dünya tasarlamakta ve bu tasarıma uygun ideolojileri ve düzen anlayışını da geliştirmektedir. Akla, bilime ve bireye büyük inanç duyan, tarihi döngüsel değil çizgisel dolayısıyla gelişmeci bir bakışla gören, kültürü toplumsaldan, kutsal dünyasaldan, bilimi dinden farklılaştıran, bilimci, çözümlemeci, akılcı ve anti-romantik moderniteye ve bunun ürettiği birey, toplum, hukuk anlayışına karşı; çok kimlikli, yerel, parçalı, karmaşık, kaygan, hareketli ve gri alanların giderek arttığı post-modernizm yükselmekte, ulusal ve uluslararası hukuk gerilemekte, bunun yerine küresel ve emperyal bir hukuk biçimi yükselmekte. Sonuç olarak, dünyanın tek bir anlamı bulunmamaktadır. Dönemin epistemolojisi dünyaya nasıl bir anlam yüklüyorsa, dünyanın öyle bir anlamı olmakta ve bu anlama uygun bireysel ve toplumsal kimlikler ve bu anlama uygun siyasal iktidar biçimleri gelişmekte.

Ancak bu, bizim, postmodernizmin insan ve toplum kurgusunu ve iktidara ilişkin tavrını eleştirmemizi engelleyen bir durum değil. Postmodernizme ilişkin düşünülmesi gereken noktalardan birisi, “düşünce” ve “eylem” bütünlüğünü parçalaması, düşünceden önce eylemi temel alarak insanları “öz”den yoksun “eyleyen” olarak tanımlaması. Arendt’in “tefekkür ile eylem arasındaki ilişkinin tersine dönmesi” olarak tanımladığı bu durum¹¹, “düşünce” ile “yapma” arasındaki bütünlüğü parçalayarak eylemi anlamsız bir deneyim haline getirmekte, hatta “özne” olmadığı için eylemi de ortadan kaldırmakta. İkinci nokta ise, postmodernizmin iktidar karşısındaki tutumu ile ilgili. Postmodern tavır, eşitsiz bir dünyada her şeyi eşit görerek iktidarı ve hiyerarşiyi görünmez, dolayısıyla eleştirilemez kılmakta. Bir yandan her şeyin eşitlendiği diğer yandan özsüz bireylerin düşünceden bağımsız olarak eylediği bir dünya, ancak iktidarın işine yarar. Teoriden (düşünceden) yoksunluğu, postmodernizmi ideoloji olmaktan alıkoymamaktadır. Tersine; postmodernizm, sahip olduğu insan doğası ve tarih süreci anlayışı ve sosyo-politik örgütlenme projesi ile tam da bir ideolojidir; ancak projelendirdiği dünyaya kişiyi

¹¹ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, İstanbul, İletişim Y., 1994.

varlığı ile değil görüntüsü ve eylemi ile dâhil etmesi, insanı tarih ve siyasetin dışında bırakmaktadır.

KAYNAKLAR

- Arendt, Hannah, *İnsanlık Durumu*, İstanbul, İletişim Y., 1994.
- Bell, Daniel, *The End of Ideology*, N.Y.: Collier Boks, 1962.
- Carver, Terell, “Ideology”, Terence Ball ve Richard Dagger (ed.), *Ideals and Ideologies: A Reader*, (2. baskı), N.Y.: Harper Collins, 1995.
- Drucker, H.M., *The Political Uses of Ideology*, London: Barnes and Noble, 1974.
- Hall, Stuart ve Martin Jacques, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1995.
- Hardt, M. ve A. Negri, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, İstanbul: Ayrıntı Y, 2004.
- Foucault, Michel, *Power and Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* (ed.by Colin Godon), N.Y.: Pantheon Boks, 1980.
- Foucault, Michel, *Deliliğin Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- Foucault, Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- Harvey, David, *Postmodernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yay., 2006 (4. basım).
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2004 (2. basım).
- Larrain, Jorge, *The Concept of Ideology*, Huchinson, 1979.
- Larrain, Jorge, *Marxism and Ideology*, London, Macmillan, 1983.
- Lipset, S. Martin, “Europe: The Politics of Collective Bargaining”, (içinde) M. Rejai (ed.), *Decline of Ideology*, N.Y.: Adline Atherton, 1971.
- Lyotard, J.F., *Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor*, İstanbul: Vadi Yay., 1990 (3. basım).
- Marx, K. *Louis Bonaparte’ın Onsekizinci Brumaire’i*, (çev.: Gülen Fındıklı), İstanbul, 1975.
- Marx, K. ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, (çev.: Sevim Belli), Sol Y., 1992, (3. baskı).
- Minc, Alain, *Yeni Ortaçağ*, Ankara: İmge Y., 1995.
- Örs, H. Birsen, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak” *Modern Siyasal İdeolojiler* (içinde), (der.: Birsen Örs), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007, s.45.
- Üşür, Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- Williams, Raymond , *İkibin’e Doğru*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1989.